

تحلیل آینده‌پژوهانه مهاجرت معکوس نخبگان دانشگاهی^۱

فرید دیبا*

آرین قلی‌پور**

علی اصغر پورعزت***

چکیده

جامعه مهاجرین ایرانی در خارج از کشور از نظر میزان تحصیلات، یکی از باکیفیت‌ترین جوامع دور از وطن را تشکیل داده است. بسیاری از این افراد، پس از مهاجرت به کشورهای پیشرفته به تحصیلات تکمیلی می‌پردازند. بازگشت این افراد به ایران از طریق بالا بردن سرمایه انسانی کشور، راه توسعه را هموارتر خواهد کرد.

هدف پژوهش حاضر، تحلیل آینده‌نگرانه مهاجرت معکوس نخبگان دانشگاهی است. مهاجرت معکوس نخبگان دانشگاهی ناظر به پدیده‌ی بازگشت افراد پس از اخذ مدرک دکتری در خارج از کشور است. در این پژوهش با روش تحلیل لایه‌ای علت‌ها و با استفاده از ابزار مصاحبه‌ی نیمه‌ساختاریافته به بررسی استعاره/اسطوره‌ها، گفتمان/جهان‌بینی و علل کلان اجتماعی مهاجرت معکوس نخبگان دانشگاهی در ذهن اعضای هیئت علمی دانشگاه‌های وابسته به وزارت علوم، تحقیقات و فناوری که در خارج از کشور تحصیل کرده‌اند؛ می‌پردازیم.

با توجه به حقوق دریافتی پایین اعضای هیئت علمی دانشگاه‌ها در مقایسه با سایر کشورها، عدم امکان جذب در دانشگاه‌ها، دوگانگی بین زندگی خصوصی و زندگی

۱. این مقاله برگرفته از رساله دکتری رشته آینده‌پژوهی دانشکده مدیریت دانشگاه تهران با عنوان «تحلیل آینده‌پژوهانه پدیده مهاجرت معکوس نخبگان از منظر توسعه آموزش عالی کشور» است.

* دانشجوی دکتری آینده‌پژوهی دانشکده مدیریت دانشگاه تهران، تهران، ایران (نویسنده مسئول)
Adineh@ut.ac.ir

** استاد مدیریت دولتی، دانشکده مدیریت، دانشگاه تهران، تهران، ایران
Agholipor@ut.ac.ir

*** استاد مدیریت دولتی، دانشکده مدیریت، دانشگاه تهران، تهران، ایران
Pourezzat@ut.ac.ir

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۵/۱۳

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۳/۸

فصلنامه راهبرد، سال بیست‌ونهم، شماره نودوپنج، تابستان ۱۳۹۹، صص ۱۲۷-۱۱۳

اجتماعی افراد در ایران، نگرانی نسبت به آینده فرزندان، پیچیدگی و عدم شفافیت، ناپایداری اقتصادی و سیاسی کشور، بوروکراسی فرایند جذب در دانشگاه‌ها و عدم امکان فعالیت در بخش صنعت کشور، روند مهاجرت معکوس نخبگان دانشگاهی به کشور، در ذهن مصاحبه‌شوندگان از چشم‌انداز روشنی برخوردار نیست.

همچنین در تلاش برای به تصویر کشیدن آینده‌های بدیل، مصاحبه‌شوندگان بر عواملی مانند رونق اقتصادی، امنیت سیاسی، برگرداندن اعتماد از دست‌رفته در عوامل اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و سیاسی، تعامل با سایر کشورها، پذیرش و سازگاری با واقعیت‌های جدید جامعه، بهبود و تقویت ارتباط دانشگاه و صنعت و به‌روزرسانی شرایط استخدام و به‌کارگیری اعضای هیئت علمی تاکید داشتند.

واژه‌های کلیدی: مهاجرت، مهاجرت معکوس، نخبگان دانشگاهی، آینده‌پژوهی، تحلیل لایه‌ای علت‌ها

مقدمه

مهاجران تقریباً یک‌هفتم جمعیت جهان را تشکیل می‌دهند. ۲۳۲ میلیون نفر یعنی ۳/۲٪ مهاجران بین‌المللی و ۷۴۰ میلیون نفر مهاجران داخلی هستند. سهم مهاجران بین‌المللی از کل جمعیت در کشورها متفاوت است: این سهم در برخی کشورهای شورای همکاری خلیج فارس، بیش از ۵۰٪ درصد است؛ از جمله امارات متحده عربی (۸۴٪)، قطر (۷۴٪)، کویت (۶۰٪) و بحرین (۵۵٪). همچنین در کشورهایی که به صورت سنتی، مقصد مهاجران هستند؛ برای مثال، استرالیا (۲۸٪) و کانادا (۲۱٪). این سهم، در کشورهای مقصد اصلی اروپا، از جمله اسپانیا، آلمان، انگلستان، فرانسه و ایتالیا معمولاً بین ۱۰ تا ۱۲٪ اما در سوئد ۱۶٪ است (International Organization for Migration: 2014: 1).

در طول ۱۰ سال گذشته، شمار مهاجران با مهارت بالا - مانند دانشجویان تحصیلات تکمیلی، متخصصان، پزشکان، متخصصان فناوری اطلاعات، کارآفرینان یا سرمایه‌گذاران - به‌طور مداوم رشد کرده است. همچنانکه سطوح آموزش و مهارت‌ها افزایش یافته است و رقابت جهانی برای سرمایه انسانی تشدید شده است. شواهد اخیر همچنین مهاجرت قابل توجه افراد با استعداد و تحصیل کرده بین کشورهای توسعه‌یافته را نشان می‌دهد (United Nations: 2013a: 10-11).

گاهی اوقات، مهاجرت افراد با مهارت بالا، به عنوان «مهاجرت نخبگان»^(۱) تقبیح می‌شود که برای توسعه اقتصادی کشورهای ارسال‌کننده زیان‌آور است.

گاهی از آن به عنوان «رویش نخبگان»^۱ یا «گردش نخبگان»^۲ استقبال می‌شود و گاهی به عنوان یک پدیده‌ی خنثی تر با توجه به وجوه ارسالی بالایی که تولید می‌کند، به آن نگرسته می‌شود (ICMPD, 2005: 3).

مهاجرت معکوس نخبگان، به پدیده‌ی بازگشت افراد با تحصیلات عالی از کشورهای توسعه یافته‌ی خارجی به کشور در حال توسعه خود اشاره دارد. یک مورد عمده از مهاجرت معکوس نخبگان، بازگشت به خانه دانشجویانی از کشورهای در حال توسعه است که در کشورهای توسعه یافته تحصیل کرده‌اند (Dai, Liu and Xie: 2015: 443).

علاوه بر سرمایه‌گذاری مستقیم، مهاجران بازگشته نیز در هنگام بازگشت، سرمایه انسانی حیاتی را با خود باز می‌گردانند. مطالعات بارت و اُ کانل^۳ (۲۰۰۰) نشان داده است که «مهاجران بازگشتی، مهارت‌ها و شایستگی‌هایی را در خارج از کشور گردآوری کرده و در هنگام بازگشت به کشور مبدأ هدیه می‌دهند». جنیتزر و تیموکو^۴ (۲۰۰۳) نتیجه گرفته‌اند که «مهاجرت و سپس بازگشت برای خوداشتغالی و ایجاد یک کسب و کار کوچک، می‌تواند یک راهبرد بالقوه برای کاهش فقر باشد» (سامت، ۲۰۱۳: ۲۲۴۳). مهاجرانی که به صورت موقت به کشور خود بازمی‌گردند، موجب ایجاد جریان سرمایه انسانی به داخل می‌شوند. لاول و فیندلی^۵ (۲۰۰۱) اشاره می‌کنند که برخی از محققان ترجیح می‌دهند از اصطلاح «گردش نخبگان»^۶ برای توصیف این بازگشت موقت استفاده کنند. برای مثال، سکسین (۲۰۰۵) این گونه می‌نویسد: «شواهد قابل توجهی وجود دارد که «مهاجرت نخبگان» از کشورهای در حال توسعه مانند هند و چین به یک روند پیچیده‌تر و دوطرفه‌ی «گردش نخبگان» تبدیل شده که موجب اتصال دره سیلیکون کالیفرنیا به

-
1. Brain gain
 2. Brain circulation
 3. Barrett and O' Connell
 4. Sjenitzer and Tiemoko
 5. Lowell and Findlay
 6. brain circulation

مراکز منتخب شهری در هند و چین شده است». علاوه بر این، مارتین^۱ (۲۰۰۴) مشاهده کرد که شاید ایالات متحده و کشورهای آسیایی شاهد عصر جدیدی باشند که به عنوان «گردش نخبگان» شناخته می‌شود (Samet, 2013: 2243).

در بین سال‌های ۱۳۶۰-۱۳۷۵ حدود ۲ میلیون نفر، ایران را ترک کرده‌اند که تقریباً ۷۰ درصد آنان نخبگان علمی و تحصیل کردگان بوده‌اند (قانع‌راد، ۱۳۸۳: ۱۷۰). جدول ۱ تعداد مهاجران بالای ۱۵ سال ایرانی را که در سال منتهی به ۲۰۱۱ وارد کشورهای عضو سازمان همکاری و توسعه اقتصادی شده‌اند، نشان می‌دهد:

جدول ۱. مهاجران بالای ۱۵ سال به کشورهای عضو سازمان همکاری و توسعه اقتصادی در سال ۲۰۱۰-

(United Nations: 2013b: 6) ۲۰۱۱

کشور	جمعیت مهاجران (هزار نفر)	جمعیت مهاجران با تحصیلات عالی (هزار نفر)	نرخ رشد مهاجرت (درصد)	نرخ رشد مهاجران با تحصیلات عالی (درصد)
ایران	۸۴۵	۴۲۴	۱/۵	۴

در میان ۱۰ کشور یا اقتصاد برتر دریافت‌کننده ویزای موقت برای اخذ مدرک دکتری در طول سال‌های ۲۰۰۵ تا ۲۰۱۵ تفاوت قابل توجهی در میزان تمایل برای ماندن در کشور آمریکا پس از فارغ‌التحصیلی وجود دارد. ۹۲ درصد ایرانی‌ها پس از فارغ‌التحصیلی، برنامه‌ای برای ماندن در ایالات متحده دارند که در بین کشورها، بالاترین درصد محسوب می‌شود (National Science Foundation, 2017: 10).

مساله پژوهش حاضر، سطح بالای مهاجرت افراد تحصیل کرده از ایران و بررسی امکان بازگشت این افراد به کشور است. تحلیل لایه‌ای علت‌ها جزء روش‌های پژوهشی است که در بستر آینده‌پژوهی شکل گرفته است. این روش به مطالعه عمیق پدیده‌ها در ساختاری که سبب شکل‌گیری آنها شده است، می‌پردازد و سپس با ساختار شکنی از وضع موجود، به ترسیم آینده‌های بدیل کمک می‌کند. در پژوهش حاضر نیز ابتدا به بررسی لایه‌های مشهود، علل کلان اجتماعی، گفتمان/جهان‌بینی و استعاره/اسطوره‌های پشتیبانی‌کننده از وضع موجود مهاجرت معکوس نخبگان دانشگاهی می‌پردازیم؛ سپس تلاش خواهیم کرد با ساختارزدایی و ساختاردهی مجدد به لایه‌های مختلف، فضا را برای ایجاد آینده‌های بدیل ایجاد کنیم.

۱. ادبیات پژوهش

در حال حاضر، بیش از ۵ میلیون دانشجوی در خارج از کشورشان در حال گذراندن تحصیلات عالی^۱ هستند، که برآورد می‌شود تا سال ۲۰۲۰ به ۷ میلیون نفر افزایش یابند (OECD، ۲۰۱۵). در رقابت جهانی برای استعداد، مهارت‌های این دانشجویان بین‌المللی با تحصیلات بالا به‌طور فزاینده‌ای به‌عنوان یک عامل محرک کلیدی برای نوآوری و رونق اقتصادی شناخته شده‌است (آلبرتس و هازن^۲، ۲۰۱۳؛ بیلسن و فایست^۳، ۲۰۱۵؛ گائوله و پیاجتینی^۴، ۲۰۱۳؛ مازه^۵ و همکاران، ۲۰۱۴) به همین دلیل، بسیاری از محققان در پی درک انگیزه‌ها و تجارب دانشجویانی هستند که در خارج از کشور تحصیل می‌کنند و همچنین پیامدهای ناشی از این مهاجرت در مورد مهاجرت/زایش مغزها به صورت ملی/بین‌المللی (به‌عنوان مثال، بالاز و ویلیامز^۶، ۲۰۰۴؛ باروچ^۷ و همکاران، ۲۰۰۷؛ فیندلی^۸، ۲۰۱۱؛ فیندلی و همکاران، ۲۰۱۲؛ هولتون^۹، ۲۰۱۵؛ لیو-فارر^{۱۰}، ۲۰۰۹؛ ون مول و تیمرمن^{۱۱}، ۲۰۱۴؛ پنگ^{۱۲}، ۲۰۱۶؛ تیندال^{۱۳} و همکاران، ۲۰۱۵). با این حال، به‌طور فزاینده‌ای مشخص شده که علاوه بر بررسی این‌که چگونه و چرا دانشجویان تصمیم می‌گیرند برای ادامه تحصیل بروند، نیاز به بررسی این است که آیا آنها باز می‌گردند. دانشجویان بین‌المللی، مهاجران بالقوه‌ای هستند تا آنجا که بسیاری از آنها اقامت آموزشی خود

-
1. tertiary education
 2. Alberts and Hazen
 3. Bilecen and Faist
 4. Gaule and Piacentini
 5. Madge
 6. Baláz̃ and Williams
 7. Baruch
 8. Findlay
 9. Holton
 10. Liu-Farrer
 11. Van Mol and Timmerman
 12. Peng
 13. Tindal

را موقتی در نظر می‌گیرند. (Wu and Wilkes, 2017: 123).

دانشمندان و مهندسان به‌صورت فزاینده‌ای در حرکت بوده و اغلب از مرزهای ملی عبور می‌کنند. تقریباً نیمی از فیزیکدانان پراچاج، دیگر در کشوری که متولد شده‌اند، کار نمی‌کنند (هانتز^۱ و دیگران، ۲۰۰۹). بیش از یک‌سوم دارندگان مدرک دکتری شاغل در بخش علوم و مهندسی ایالات متحده در خارج از آمریکا متولد شده‌اند (بنیاد ملی علوم، ۲۰۰۷) و نزدیک به ۶۰ درصد از دارندگان درجه دکترای مهندسی از دانشگاه‌های ایالات متحده، ویزای موقت دارند (Gaulé, 2014: 461).

براساس گفته مایر^۲ (۲۰۰۳)، جدا از اصطلاح مورد استفاده برای توصیف پدیده مهاجرت نخبگان، عدم تقارن گردش نخبگان، موجب کمبود منابع انسانی در کشورهای در حال توسعه می‌شود. لاول، فیندلی و استوارت^۳ (۲۰۰۴) مطالعاتی را مطرح کردند که نشان می‌دهد ۳۰ تا ۵۰ درصد جمعیت آموزش دیده کشورهای در حال توسعه در زمینه علوم و فناوری در کشورهای توسعه یافته زندگی می‌کنند (Samet, 2013: 2235).

نه تنها ادبیات مهاجرت تحصیلات تکمیلی^۴ محدود است (ماسنیگا و وینتر^۵، ۲۰۱۳؛ ون مول و تیمرمن، ۲۰۱۴)، بلکه این تصویر بازگشت با مفهوم‌سازی مهاجرت و علل آن بسیار پیچیده است. (Wu and Wilkes, 2017: 123).

شواهدی از داده‌های تامین اجتماعی که توسط فین^۶ (۲۰۱۰) تهیه شده است، نشان می‌دهد که ۴۰ درصد از فارغ‌التحصیلان خارجی دانشگاه‌های آمریکا، ظرف پنج سال این کشور را ترک کرده‌اند. نتایج حاصل از مطالعات فرانزونی^۷ و همکاران (۲۰۱۲) نشان می‌دهد که اکثر دانشمندان مهاجر مورد بررسی به بازگشت

-
1. Hunter
 2. Meyer
 3. Lowell, Findlay and Stewart
 4. post-graduate
 5. Mosneaga and Winther
 6. Finn
 7. Franzoni

به کشورشان فکر می‌کنند.

تصمیمات مهاجرت بازگشتی دانشمندان و مهندسان می‌تواند به‌عنوان نتیجه حداکثرسازی سودمندی در طول چرخه حیات، فهمیده شود که به موجب آن مهاجران قبل از بازگشت به کشور خود، سرمایه مالی و به‌ویژه سرمایه انسانی را در مقصد انباشته می‌کنند. براین اساس، مهاجران مزایای حرفه‌ای کار در کشور مقصد را در مقایسه با مزایای روانی زندگی در کشور خود متعادل می‌کنند. مزایای روانی شامل مجاورت با دوستان و بستگان، دسترسی به کالاهای غیرقابل فروش و ترجیحات زندگی در جامعه‌ای است که دارای ارزش‌های فرهنگی خاص است (Gaulé, 2014: 461).

با توجه به نقش بی‌بدیل نیروی انسانی متخصص و تحصیل‌کرده در توسعه کشورها به‌خصوص در مورد کشورهای در حال توسعه مانند ایران، بررسی و تحلیل عوامل موثر بر روند مهاجرت معکوس نخبگان دانشگاهی به‌عنوان بخش مهمی از سرمایه‌های انسانی کشور و سیاست‌گذاری در جهت تقویت این روند، تاثیر بسزایی در افزایش سرعت توسعه کشور خواهد داشت.

آینده‌پژوهی، حوزه‌ای پژوهشی و تازه است که تفکری نظام‌یافته و صریح در مورد آینده‌های بدیل دارد. این حوزه‌ی پژوهشی در حال رشد، برپایه‌ی مفروضات و دورنمایی ویژه استوار است و ارزش‌ها، روش‌ها و نظریه‌های ویژه‌ای را به کار می‌بندد. برداشتن پرده‌های ابهام از آینده، آشنا ساختن بیش از پیش ما با گزینه‌های محتمل آتی و افزایش میزان استیلای انسان بر آینده، اهداف این حوزه‌ی پژوهشی به شمار می‌آیند (بل، ۱۳۹۲: ۳۸-۳۹).

یکی از نخستین گام‌ها در آغاز تغییر، بررسی تحلیلی وضع موجود به‌عنوان نقطه شروع تغییر است. این گام به‌عنوان پیش‌نیازی برای شروع تغییر و حرکت به سمت آینده محسوب می‌شود.

تحلیل لایه‌ای علت‌ها با ارایه تحلیلی یکپارچه در لایه‌های سطحی و عمقی، اجازه ساختارزدایی و ساختاردهی مجدد به این لایه‌ها را فراهم می‌کند. با ساختاردهی مجدد به لایه‌های عمیق‌تر یعنی لایه استعاره/اسطوره و

گفتمان/جهان‌بینی، فضا برای ایجاد آینده‌های بدیل ایجاد می‌شود.

۲. مروری بر پیشینه پژوهش

طی دهه گذشته، مطالعه مهاجرت تحصیلات تکمیلی رشد قابل ملاحظه‌ای داشته است (به‌عنوان مثال، آلبرتس و هازن، ۲۰۰۵؛ آرتور و نونس، ۲۰۱۴؛ باس^۱، ۲۰۰۶؛ بیجوارد و وانگ^۲، ۲۰۱۶؛ باسفورد و ریمنس‌دیج^۳، ۲۰۱۵؛ کالینز و همکاران، ۲۰۱۶؛ کیم ۲۰۱۵؛ لو^۴ و همکاران، ۲۰۰۹؛ موسومبا^۵ و همکاران، ۲۰۱۱؛ موسنیگا و وینتر، ۲۰۱۳؛ سیج^۶ و همکاران، ۲۰۱۳؛ تان و هوگو^۷، ۲۰۱۶). بعضی از این تحقیقات، کشورهای اصلی دریافت‌کننده را مدنظر قرار داده‌اند. برای مثال ایالات متحده (هازن و آلبرتس، ۲۰۰۶؛ موسومبا و همکاران، ۲۰۱۱)، کانادا (آرتور و نونس، ۲۰۱۴)، بریتانیا (بالاز و ویلیامز، ۲۰۰۴؛ سیج و همکاران، ۲۰۱۳)، هلند (بیجوارد و وانگ، ۲۰۱۶)، دانمارک (موسنیگا و وینتر، ۲۰۱۳)، نروژ (باسفورد و ریمنس‌دیج، ۲۰۱۵)، استرالیا (باس، ۲۰۰۶؛ تان و هوگو، ۲۰۱۶) و نیوزیلند (سون، ۲۰۱۰، ۲۰۱۲، ۲۰۱۴). همچنین توجه بیشتری به گروه‌های خاصی از دانشجویان بین‌المللی از جمله دانشجویان خارج از کشور شده است، شامل دانشجویان خارج از کشور چین (وانگ و همکاران، ۲۰۱۵)، دانشجویان خارج از کشور بریتانیا (هاروی^۸، ۲۰۰۹) و دانشجویان خارج از کشور هند (باس، ۲۰۰۶). از نظر روش‌های تحقیق و داده‌ها، محققان از مصاحبه‌های کیفی (باسفورد و ریمنس‌دیج، ۲۰۱۵؛ گدی^۹، ۲۰۱۳)، بحث در گروه‌های متمرکز (آلبرتس و هازن، ۲۰۰۵؛ هازن و آلبرتس، ۲۰۰۶)، تحلیل آماری (بیجوارد و وانگ، ۲۰۱۶؛ کیم، ۲۰۱۵) استفاده

1. Baas

2. Bijwaard and Wang

3. Basford and Riemsdijk

4. Lu

5. Musumba

6. Sage

7. Tan and Hugo

8. Harvey

9. Geddie

کرده‌اند و همچنین روش‌های ترکیبی که رویکردهای کیفی و کمی را با هم ترکیب می‌کنند (وان مول^۱ و تیمرمن، ۲۰۱۴؛ وانگ و همکاران، ۲۰۱۵) (Wu and Wilkes, 2017: 124).

در حالی که برنامه‌هایی مانند برنامه مهاجران با مهارت بالای بریتانیا (HSMP)، سرمایه‌گذاران برای کانادا یا سیستم نقطه‌ای استرالیا که مهاجران را با سرمایه‌ی ارزشمند اقتصادی و فرهنگی، اولویت‌بندی می‌کنند و در ادبیات مهاجرت، توجه چشمگیری را به خود جلب کرده است؛ سیاست‌های کشور فرستنده که برای بازگشت مهاجران با مهارت بالای خودشان به خانه طراحی شده باشند، کمتر مورد بحث قرار گرفته است (Cohen, 2013: 1).

در بررسی متون و سوابق مطالعاتی «مهاجرت مغزها»، «مهاجرت نخبگان» یا «فرار مغزها» که به یک پدیده‌ی یکسان اشاره دارند؛ پژوهش‌هایی در کشور یافت شد که برخی از آن‌ها در جدول ۲ نشان داده شده‌اند. اما درخصوص مهاجرت معکوس نخبگان به کشور، تنها آمار موجود، مربوط به مصاحبه قائم‌مقام در امور بین‌الملل معاون علمی و فناوری رییس‌جمهور مبنی بر بازگشت ۹۰۷ نفر از محققان و متخصصان غیرمقیم به کشور است. به گفته وی از این تعداد ۱۰۶ نفر در ۲۰ دانشگاه برتر دنیا از جمله هاروارد و استنفورد تحصیل کرده‌اند (پایگاه اطلاع‌رسانی بنیاد ملی نخبگان، ۱۳۹۶/۱۱/۱۵).

جدول ۲. برخی از پژوهش‌های مرتبط با مهاجرت نخبگان در کشور

ردیف	پژوهشگر	عنوان پژوهش
۱	جوآزاده (۱۳۹۴)	علل اجتماعی مهاجرت نخبگان ایرانی به دانشگاه‌های آمریکا
۲	توکل و عرفان‌منش (۱۳۹۴)	رهیافت تلفیقی جامعه‌شناسی علم به مهاجرت نخبگان با تأکید بر جامعه ایران
۳	فلاحی (۱۳۹۴)	بررسی رابطه تعلق خانوادگی، هویت ملی و پایبندی به ارزش‌ها با میزان مهاجرت دانش‌آموزان المپیادی به خارج از کشور
۴	توکل و عرفان‌منش (۱۳۹۳)	فراتحلیل کیفی مقالات ناظر بر مسئله فرار مغزها در ایران
۵	زنائی، شیرازی، و صادقی عمروآبادی (۱۳۹۳)	بررسی عوامل موثر بر جریان مهاجرت از ایران با استفاده از مدل پانل پویا
۶	میرترابی و خاوری‌نژاد (۱۳۹۳)	علل مهاجرت نخبگان از ایران از منظر اقتصاد سیاسی بین‌الملل (با تأکید بر دهه‌ی ۱۳۸۰)
۷	صحبتی‌ها، جمالی مهموئی و منصوریان (۱۳۹۲)	مطالعه‌ی علم‌سنجی مهاجرت نخبگان ایرانی به دانشگاه‌های آمریکا

۸	حکیمزاده، طلایی و جوانک (۱۳۹۲)	تاثیر عوامل آموزشی، اجتماعی و فرهنگی بر تمایل به مهاجرت از کشور در دانشجویان دانشگاه تهران
۹	راهشخو، رفیعیان و امینی (۱۳۹۱)	بررسی نقش عوامل اجتماعی و فرهنگی بر مهاجرت دانشجویان ایرانی به خارج از کشور (نمونه موردی: دانشگاه علوم پزشکی پته، شهر پتج کشور مجارستان)
۱۰	شاه‌آبادی و پورمتقی آلمانی (۱۳۹۰)	نقش مهاجرت مغزها بر بهره‌وری کل عوامل اقتصاد ایران (۱۳۴۵-۱۳۸۵)
۱۱	قلی‌پور و روشن‌دل اربطانی (۱۳۸۹)	مدیریت استعدادها: کژ کارکردهای رسانه‌های جمعی در تشدید روند مهاجرت نخبگان
۱۲	مقدس و شرفی (۱۳۸۸)	بررسی عوامل برانگیزاننده‌ی گرایش به مهاجرت‌های بین‌المللی جوانان ۱۸-۳۰ ساله‌ی شهرهای شیراز و ارسنجان
۱۳	فلاحی و منوریان (۱۳۸۷)	بررسی عوامل مهاجرت نخبگان (سرمایه‌های انسانی) و ارائه راهبردهای مناسب برای پیشگیری از این پدیده
۱۴	قلی‌پور، فتاحی و پیران‌نژاد (۱۳۸۶)	تاثیر عدالت اجتماعی بر مهاجرت نخبگان
۱۵	محسنی تبریزی و عدل (۱۳۸۶)	بررسی عوامل روان‌شناختی اجتماعی مؤثر بر تمایل اعضای هیئت علمی دانشگاه‌های شهر تهران به مهاجرت به خارج از کشور
۱۶	ذاکر صالحی (۱۳۸۶)	فراتحلیل مطالعات انجام شده در زمینه‌ی جذب نخبگان و پیشگیری از مهاجرت آنان
۱۷	ذکائی (۱۳۸۵)	جوانان، جهانی شدن و مهاجرت‌های بین‌المللی: پژوهشی در میان نخبگان جوان
۱۸	صالحی عمران (۱۳۸۵)	بررسی نگرش اعضای هیئت علمی نسبت به علل مهاجرت نخبگان به خارج از کشور (مورد مطالعه: دانشگاه مازندران)
۱۹	جواهری و سراج‌زاده (۱۳۸۴)	عوامل مؤثر بر گرایش دانشجویان به مهاجرت خارج از کشور
۲۰	صادقی و افقی (۱۳۸۴)	نقش دانشگاه‌ها در کاهش مهاجرت نخبگان
۲۱	زلفی‌گل (۱۳۸۳)	مهاجرت ژن‌ها
۲۲	قانع‌راد (۱۳۸۳)	توسعه نامتوازن آموزش عالی: بیکاری دانش‌آموختگان و مهاجرت نخبگان
۲۳	ابراهیمی (۱۳۸۱)	بررسی عوامل اقتصادی مؤثر به تمایل دانشجویان رشته‌های برق و کامپیوتر به مهاجرت

تمامی مطالعاتی که تاکنون در داخل کشور یا در ارتباط با مهاجرت افراد تحصیل کرده از ایران انجام شده است، به بررسی پدیده مهاجرت نخبگان از کشور، عوامل مؤثر بر آن و ارایه راهکارها، راهبردها و سیاست‌هایی جهت کاهش آن پرداخته‌اند و مطالعه جامعی درخصوص مهاجرت معکوس نخبگان به ایران صورت نگرفته است.

البته در سایر کشورها مطالعاتی در زمینه مهاجرت معکوس افراد تحصیل کرده و بازگشت این افراد به کشوری که از آن مهاجرت کرده‌اند، انجام شده که در ادامه به نمونه‌هایی از نتایج این مطالعات اشاره می‌شود:

ژینگ و چانگویی (۱۹۹۵) در کتاب مهاجرت نخبگان چینی به ایالات متحده، فرصت‌های اقتصادی بهتر در ایالات متحده را به‌عنوان عامل کشش و بی‌ثباتی سیاسی در چین را به‌عنوان عامل فشار تشخیص دادند که عدم بازگشت گسترده

دانشجویان خارج از چین را تشریح می‌کند. به‌همین ترتیب، براتسبرگ (۱۹۹۵) هر دو عامل اقتصادی و سیاسی را در توضیح تمایل دانشجویان بین‌المللی به ماندن در ایالات متحده در تجزیه و تحلیل دانشجویان بین‌المللی از ۶۹ کشور مبدأ، مهم می‌داند (وو و ویلکز، ۲۰۱۷: ۱۲۴).

سامت (۲۰۱۳: ۲۲۴۳-۲۲۴۴) بر این باور است که کشورهای جنوبی به بازگشت مهاجران برای آوردن فناوری جهت تحریک رشد اقتصادی نیاز دارند. بنابراین، اگر کشورهای مبدأ جنوبی نیاز داشته باشند تا مهاجران به کشور خود بازگردند و فناوری را از کشور مقصد به کشور مبدأ انتقال دهند، باید یک محیط علمی، فناوری و تجاری باکفایت ایجاد کنند که فرصتهایی را برای افرادی فراهم کند که صلاحیت‌ها و مهارت‌های خود را در خارج از کشور بهبود می‌بخشند.

گائوله (۲۰۱۴: ۴۶۲) از طریق بررسی تجربیات فردی مهاجران بازگشتی و مدل‌سازی تصمیم مهاجرت بازگشتی دریافت که: (۱) احتمال بازگشت زنان کمتر است، (۲) اثرات قوی چرخه عمر با احتمال بازگشت پس از ۵۰ سالگی به شدت کاهش می‌یابد و (۳) مهاجران به شرایط در حال تغییر در کشورشان پاسخ می‌دهند.

وو و ویلکز (۲۰۱۷: ۱۳۰) در مصاحبه با ۲۳۲ دانشجوی بین‌المللی متوجه شدند که ادراک دانشجویان از مفهوم خانه به طور معناداری بر قصد مهاجرتی آنان در آینده تاثیرگذار است. درک خانه به‌عنوان «جایی که الان هستم» با تصمیم ماندن در کشور خارجی پس از اتمام تحصیل و درک خانه به‌عنوان «جایی که من اهل آنجا هستم» با تصمیم بازگشت پس از اتمام تحصیل مرتبط است. همچنین درک خانه به‌عنوان «مکان‌هایی چندگانه» و «هیچ‌جا» به باز بودن موضوع تصمیم‌گیری برای ماندن، بازگشت یا مهاجرت به کشور سوم مرتبط است.

۳. روش پژوهش

۳-۱. هدف پژوهش

هدف این مطالعه، تحلیل آینده‌نگرانه‌ی مهاجرت معکوس نخبگان دانشگاهی

براساس تحلیل لایه‌ای علت‌های این پدیده است. این مهم با استفاده از ابزار مصاحبه نیمه‌ساختاریافته با اعضای هیئت علمی تحصیل کرده در خارج از کشور انجام می‌شود.

۳-۲. معرفی روش

تحلیل لایه‌ای علت‌ها^۱ به‌عنوان یک روش جدید مطالعات آینده‌ها پیشنهاد شده است. سودمندی آن، نه در پیش‌بینی آینده، بلکه در ایجاد فضاهای دگرگون‌شونده برای خلق آینده‌های بدیل است. تحلیل لایه‌ای علت‌ها، شامل چهار لایه است: لیتانی^۲، علل اجتماعی^۳، گفتمان/جهان‌بینی^۴ و اسطوره/استعاره^۵. چالش انجام پژوهش، حرکت رو به بالا و پایین در این لایه‌های تحلیل است و بنابراین شامل شیوه‌های مختلف شناخت است (Inayatullah, 1998: 815).

تحلیل لایه‌ای علت‌ها را می‌توان به‌عنوان تلاشی برای استفاده از پساساختارگرایی، نه فقط به‌عنوان یک چارچوب معرفت‌شناختی - آن‌گونه که توسط متفکرانی مانند میشل فوکو توسعه یافته - بلکه به‌عنوان یک روش تحقیق، به‌عنوان راهی برای هدایت تحقیق درخصوص ماهیت گذشته، حال و آینده دانست (عنایت‌اله، ۱۹۹۸: ۸۱۶).

سهیل عنایت‌اله، آینده‌پژوهی را به سه بعد همپوشان پژوهشی تقسیم کرده است: تجربی، تفسیری و انتقادی. هر بعدی درخصوص ماهیت واقعیت، حقیقت، جهان، آینده و در مورد نقش سوژه، فرض‌های مختلفی دارد. ترجیح وی، استفاده از هر سه رویکرد است؛ که داده‌ها را در زمینه‌شان مطالعه کند (پیشگویانه) با معانی‌ای که ما به آن‌ها نسبت می‌دهیم (تفسیری) و سپس آن‌ها را در ساختارهای تاریخی مختلف قدرت/دانش، سنخ، جنسیت، طبقه و معرفت قرار دهیم (انتقادی). تحلیل لایه‌ای علت‌ها به‌خوبی در حوزه‌ی آینده‌پژوهی انتقادی جای گرفته است

-
1. Causal layered analysis
 2. Litany
 3. Social causes
 4. Discourse/worldview
 5. Myth/metaphor

(Inayatullah, 1998: 816).

تحلیل لایه‌ای علت‌ها با به چالش کشیدن واقعیت کنونی - پایگاه قدرت معرفت‌شناختی و چارچوب مرجع آن - به ساخت آینده‌های بدیل معتبر^۱ اجازه داده و کمک می‌کند. در غیر این صورت، حتی اگر فردی درگیر سناریوها شود، بدون چالش با جهان‌بینی‌های مرکزی و اسطوره‌ها/ استعاره‌ها، سناریوها صرفاً ادامه زمان حال با به کار بردن زبان آینده هستند. CLA قصد به چالش کشیدن و بازسازی دارد (Inayatullah, Izgarjanc, Kuusib and Minkkinenb, 2016: 111).

در تحلیل لایه‌ای علت‌ها، سطح اول «لیتانی» است؛ روندهای کمی، مشکلات، اغلب اغراق‌آمیز، اغلب مورد استفاده برای اهداف سیاسی (برای مثال ازدیاد جمعیت) که معمولاً توسط رسانه‌های خبری ارایه می‌شود. رویدادها، مسایل و روندها متصل نیستند و ناپیوسته به نظر می‌رسند. نتیجه اغلب، احساس درماندگی (چه کار می‌توانم بکنم؟) یا بی‌تفاوتی (نمی‌توان کاری انجام داد!) یا عمل فرافکنی (چرا آن‌ها - معمولاً به معنای دولت - کاری درخصوص آن انجام نمی‌دهند؟) است. این سطح متعارف آینده‌پژوهی است که به راحتی می‌تواند یک سیاست هراس ایجاد کند.

سطح دوم در رابطه با علت‌های اجتماعی؛ شامل عوامل اقتصادی، فرهنگی، سیاسی و تاریخی است (برای مثال افزایش نرخ رشد تولدها، فقدان برنامه‌ریزی خانواده). داده‌های کمی، تفسیر می‌شوند. این نوع تحلیل معمولاً توسط موسسات سیاست‌گذاری تشریح می‌شود و به عنوان سرمقاله در روزنامه‌ها یا در مجلاتی که کاملاً علمی نیستند، منتشر می‌شود.

این سطح در توضیحات فنی، به خوبی تحلیل‌های علمی، برتری دارد. نقش دولت و سایر بازیگران و ذی‌نفعان اغلب در این سطح بررسی می‌شود.

سومین سطح عمیق‌تر، مربوط به ساختار و گفتمان/جهان‌بینی است که از آن حمایت می‌کند و به آن مشروعیت می‌بخشد (به عنوان مثال، رشد جمعیت و دیدگاه‌های تمدنی درخصوص خانواده، فقدان قدرت زنان، فقدان امنیت اجتماعی

و مباحثه‌ی جمعیت/مصرف). موضوع مهم، یافتن ساختارهای اجتماعی، زبانی و فرهنگی عمیق‌تری است که بازیگر-یکسان^۱ هستند (مستقل از اینکه بازیگران چه کسانی هستند). فهم عمیق‌تر فرض‌هایی که در پس مساله هستند؛ به‌عنوان تلاش‌هایی برای بازنگری در مساله اهمیت دارند. در این مرحله، می‌توان کشف کرد چگونه گفتمان‌های مختلف (برای مثال اقتصادی، مذهبی و فرهنگی) بیش از آنکه علت یا واسطه مساله باشند، تشکیل‌دهنده‌ی آن هستند. چگونگی استفاده ما از گفتمان برای فهم در چارچوب‌بندی موضوع مشارکت دارد.

لایه چهارم تحلیل در سطح استعاره یا اسطوره است. اینها داستان‌های عمیق، کهن‌الگوهای^۲ جمعی، ابعاد ناخودآگاه مساله یا پارادوکس هستند (برای مثال، دیدن جمعیت به‌صورت غیرآماری، به‌عنوان جامعه یا دیدن مردم به‌عنوان منابع خلاق). این سطح، یک تجربه سطح احشایی/احساسی را برای جهان‌بینی تحت‌بررسی فراهم می‌کند. زبان مورد استفاده، کمتر مشخص و بیشتر مرتبط با فراخوانی تصاویر بصری است؛ با لمس قلب به‌جای خواندن سر (Inayatullah, 1998: 820).

۳-۳. جامعه آماری و روش نمونه‌گیری

جامعه آماری پژوهش حاضر، اعضای هیئت علمی دانشگاه‌های وابسته به وزارت علوم، تحقیقات و فناوری بودند. در این پژوهش نمونه‌گیری به روش گلوله برفی تا مرحله به اشباع رسیدن داده‌ها ادامه پیدا کرده است.

افرادی که در این پژوهش با آنان مصاحبه شد، ۲۲ نفر بودند. این افراد عضو هیئت علمی دانشگاه‌های سراسری وابسته به وزارت علوم، تحقیقات و فناوری بودند که دوره دکتری خود را در یکی از دانشگاه‌های خارج از کشور گذرانده بودند. البته در مواردی برخی افراد هر سه دوره کارشناسی، کارشناسی ارشد و دکتری خود را در خارج از کشور گذرانده بودند. از این تعداد ۴ نفر زن و ۱۸ نفر مرد بودند.

در جدول ۳، مرتبه علمی و میانگین سابقه تدریس مصاحبه‌شوندگان و در

1. actor-invariant

2. archetypes

جدول ۴، کشوری که مدرک دکتری خود را از آن اخذ کرده‌اند، آمده است. در مصاحبه‌های نیمه‌ساختاریافته، تلاش بر این بود که در بررسی لایه‌های چهارگانه روش تحلیل لایه‌ای علت‌ها برای تحلیل وضع موجود و همچنین ارایه آینده‌های بدیل، هم نظرات این افراد و هم دیدگاه‌های ایرانیان تحصیل کرده در خارج از کشور را که به کشور بازنگشته‌اند، جويا شویم. به دلیل زندگی در جمع ایرانیان خارج از کشور و ارتباط این افراد با دوستانی که به کشور بازنگشته‌اند؛ این گروه مناسب‌ترین گروه قابل دسترسی برای مصاحبه را شکل می‌داد.

جدول ۳. مرتبه علمی و میانگین سابقه تدریس مصاحبه‌شوندگان

مرتبه علمی	فراوانی	میانگین سابقه تدریس (سال)
استادیار	۹	۴
دانشیار	۸	۱۰
استاد	۵	۲۲

جدول ۴. کشور محل اخذ مدرک دکتری مصاحبه‌شوندگان

کشور	کانادا	استرالیا	اتریش	انگلستان	پرتغال	ایتالیا	آلمان	فرانسه	مالزی	هندوستان
تعداد	۲	۲	۱	۵	۱	۴	۲	۳	۱	۱

۴. یافته‌های پژوهش

۴-۱. بررسی وضع موجود مهاجرت معکوس نخبگان دانشگاهی به کشور

در بخش اول به بررسی لایه‌های چهارگانه تحلیل لایه‌ای علت‌ها در خصوص وضع موجود مهاجرت معکوس نخبگان دانشگاهی به کشور در ذهن مصاحبه‌شوندگان پرداخته شد.

در تحلیل لایه‌ای علت‌ها، لایه لیتانی به لایه‌ی مشهود پدیده مورد نظر اشاره دارد. در این لایه، به بررسی وضع موجود بازگشت افراد تحصیل کرده به کشور پرداخته شد. تقریباً تمام مصاحبه‌شوندگان، روند بازگشت افراد تحصیل کرده به کشور را روندی ضعیف ارزیابی کردند.

در لایه علل کلان اجتماعی، به بررسی عوامل اساسی اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی، سیاسی، قانونی و فناورانه‌ی موثر بر روند موجود بازگشت افراد تحصیل کرده به کشور پرداخته شد. طیف وسیعی از موارد مورد اشاره

مصاحبه‌شوندگان مربوط به بیان تاثیر عوامل اقتصادی بر روند مهاجرت و بازگشت افراد تحصیل کرده به کشور است. عوامل اقتصادی مانند تعهدات مالی افراد بورسیه، ناپایداری و وضعیت نامناسب اقتصادی کشور، حقوق پایین اعضای هیئت علمی و عدم وجود فرصت‌های شغلی برخی رشته‌ها برای جذب در صنعت. البته تعداد کمتری از مصاحبه‌شوندگان، اهمیت عامل اقتصادی را در مقایسه با سایر عوامل، کمتر ارزیابی کردند.

سپس به بررسی گفتمان و جهان‌بینی موثر بر وضعیت موجود پدیده مهاجرت معکوس نخبگان دانشگاهی یعنی گفتمان و نوع جهان‌بینی حمایت‌کننده از وضعیت موجود پرداختیم. گفتمان‌هایی مانند «فردگرایی»، «جنگ و ناامنی»، «دوگانگی»، «عدم امنیت اقتصادی» و «کمرنگ شدن گفتمان مذهبی»، مهم‌ترین مواردی بودند که مصاحبه‌شوندگان به آن‌ها اشاره کردند.

لایه اسطوره/استعاره به‌عنوان عمیق‌ترین لایه‌ی تحلیل CLA حاوی مضامینی کمتر خودآگاه در خصوص پدیده یا مشکل موردبررسی است. در این لایه به ریشه‌های ناخودآگاه پدیده پرداخته می‌شود. در این قسمت از مصاحبه‌شوندگان خواسته شد که وضعیت موجود را در یک کلمه، نماد، اسطوره یا استعاره خلاصه کنند. البته نگارندگان در کدگذاری متن مصاحبه‌ها متوجه شدند، مصاحبه‌شوندگان در سایر بخش‌های مصاحبه هم، برای توصیف وضع موجود از استعاره‌ها و نمادهایی استفاده کرده‌اند که به دلیل نیمه‌ساختاریافته و منعطف بودن مصاحبه‌ها، امری متداول محسوب می‌شود.

در جدول ۵ لایه‌های مختلف وضع موجود مهاجرت معکوس نخبگان دانشگاهی در نظر اعضای هیئت علمی تحصیل کرده در خارج از کشور خلاصه شده‌اند.

جدول ۵. تحلیل لایه‌های علت‌های مهاجرت معکوس نخبگان از نظر اعضای هیئت علمی تحصیل کرده در خارج از کشور - وضع موجود

<p>مهاجرت معکوس خیلی کم‌رنگ است. برگشت را تیره و مبهم می‌بینم. روند بازگشت خیلی ضعیف است. اگر امکان ماندن وجود داشته باشد، معمولاً بر نمی‌گردند. مهاجرت معکوس کند و ضعیف است. انگیزه‌ای برای بازگشت وجود ندارد. خانم‌ها به‌ندرت به فکر بازگشت هستند.</p>	<p>لایه لیثانی (لایه مشهود)</p>
<p>افرادی که تعهد مالی ندارند، کمتر برمی‌گردند. حقوق پایین اعضای هیئت علمی دانشگاه‌ها در کشور در مقایسه با سایر کشورها دلایل اقتصادی و عدم امکان جذب در دانشگاه‌ها دوگانگی بین زندگی خصوصی و زندگی اجتماعی افراد در ایران پیچیدگی و عدم شفافیت ناپایداری اقتصادی و سیاسی کشور ادراک امنیت پایین در کشور (سایه جنگ) پوروکراسی فرایند جذب در دانشگاه‌ها عدم امکان فعالیت در بخش صنعت کشور</p>	<p>لایه علل کلان اجتماعی</p>
<p>گفتمان فردگرایی گفتمان جنگ و ناامنی گفتمان دوگانه: دوگانگی بین زندگی خصوصی و اجتماعی و دوگانگی بین شعارها و عمل کم‌رنگ شدن گفتمان مذهبی</p>	<p>لایه گفتمان/جهان‌بینی</p>
<p>مهاجرت قوم‌آریایی ناپایداری ناامیدی سراب محدودیت برگشت به ریشه باتلاق</p>	<p>لایه اسطوره/استعاره</p>

۴-۲. ساختاردهی مجدد به آینده پدیده مهاجرت معکوس نخبگان دانشگاهی

پس از بررسی وضع موجود پدیده مهاجرت معکوس افراد با تحصیلات عالی به کشور، در بخش دوم مصاحبه، سوالاتی در زمینه ایجاد و خلق آینده‌های بدیل، از طریق ایجاد فضاها برای پدیده مورد نظر پرداخته شد. در ادامه بر مبنای استعاره‌های بدیل یعنی استعاره‌های بدیل برای پدیده مورد نظر پرداخته شد. در ادامه بر مبنای استعاره‌های بدیل، سوالاتی در مورد گفتمان/جهان‌بینی خاصی که از استعاره بدیل حمایت می‌کند از مصاحبه‌شوندگان پرسیده شد. در مرحله بعد، مصاحبه‌شوندگان در خصوص تغییر عوامل کلان اجتماعی به‌گونه‌ای که از جهان‌بینی مورد نظر حمایت کنند، مورد پرسش قرار گرفتند.

عنایت‌اله و همکاران (۲۰۱۶: ۱۱۰) از تغییر در سطح اسطوره/استعاره به‌عنوان

«تغییر راهبردی» یاد می‌کنند. در این بخش، از مصاحبه‌شوندگان خواسته می‌شد، تلاش کنند واژه، نماد یا استعاره‌ی بدیلی برای وضع موجود پدیده مهاجرت معکوس افراد با تحصیلات عالی به کشور بیابند.

در بخش بعد، از مصاحبه‌شوندگان خواسته شد تا بر مبنای استعاره‌های پیشنهادی برای ایجاد فضاهای بدیل، گفتمان/جهان‌بینی‌ای را ارایه و توسعه دهند تا به ایجاد فضای بدیل کمک کنند. پاسخ‌ها شامل گفتمان‌های جمع‌گرایی، نگاه جهانی، صلح‌طلبی و گفتگوی تمدن‌ها، توسعه ملی و پایدار، اعتماد، شفاف‌سازی و حسن‌نیت بود.

در انتها از مصاحبه‌شوندگان خواسته شد تا بر مبنای گفتمان/جهان‌بینی‌ها برای ایجاد فضای بدیل، به بیان علل کلان اجتماعی بپردازند که به ایجاد فضای بدیل متناسب با استعاره‌ها و گفتمان‌های بدیل کمک می‌کنند.

در جدول ۶ لایه‌های مختلف برای شکل دادن به آینده‌های بدیل مهاجرت معکوس نخبگان دانشگاهی در نظر اعضای هیئت علمی تحصیل کرده در خارج از کشور خلاصه شده‌اند.

جدول ۶. تحلیل لایه‌ای علت‌های مهاجرت معکوس نخبگان از نظر اعضای هیئت علمی تحصیل کرده در

خارج از کشور - ساخت آینده‌های بدیل

<p>وطن پرستی وابستگی به خاک سهام خواهی عرق ملی پایداری گذار پلی به سوی پیشرفت ثبات، قابلیت پیش‌بینی‌پذیری تحول بزرگ در علم و فناوری</p>	<p>استعاره‌های بدیل</p>
<p>گفتمان جمع‌گرایی گفتمان صلح‌طلبی و گفتگوی تمدن‌ها گفتمان توسعه ملی و پایدار گفتمان افزایش اعتماد در جامعه گفتمان افزایش شفافیت در کشور گفتمان حسن‌نیت گفتمان پیشرفت تعادل بین گفتمان‌های آرمان‌گرایی و واقع‌گرایی</p>	<p>گفتمان/جهان‌بینی بدیل</p>
<p>رونق اقتصادی</p>	<p>علل کلان اجتماعی بدیل</p>

امنیت سیاسی برگرداندن اعتماد از دست‌رفته در عوامل اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و سیاسی تعامل با سایر کشورها بر مبنای احترام متقابل پذیرش و سازگاری با واقعیت‌های جدید جامعه بهبود و تقویت ارتباط دانشگاه و صنعت به‌روزرسانی شرایط استخدام و به‌کارگیری اعضای هیئت علمی	
---	--

نتیجه‌گیری

بازگشت افراد تحصیل‌کرده در خارج از کشور موجب ایجاد منافع برای کشورهایمانند چین و هندوستان شده است. این افراد بازگشته در دهه‌های گذشته به تسهیل انتقال فناوری و کارآفرینی در این کشورها کمک کرده‌اند. همچنین دای، لیو و خی (۲۰۱۵) به اهمیت تاکید بر کیفیت مهاجران بازگشتی به جای کمیت آنان اشاره کرده‌اند. یکی از موارد مورد اشاره مصاحبه‌شوندگان در این پژوهش نیز اهمیت کیفیت مهاجران بازگشتی در برابر تعداد آنان بود.

در بررسی لایه لیتانی (مشهود)، مصاحبه‌شوندگان به‌صورتی متفق‌القول بر این باور بودند که آینده مهاجرت معکوس نخبگان به کشور، از چشم‌انداز روشنی برخوردار نیست و در بهترین حالت، در آینده کوتاه‌مدت، مبهم است.

در بررسی لایه علل کلان اجتماعی، دلایلی مانند حقوق پایین اعضای هیئت علمی در مقایسه با سایر کشورها، عدم وجود فرصت‌های شغلی برخی رشته‌ها برای جذب در صنعت کشور، دوگانگی بین زندگی خصوصی و زندگی اجتماعی افراد در ایران، نگرانی نسبت به آینده‌ی فرزندان، پیچیدگی و عدم شفافیت، ناپایداری اقتصادی و سیاسی کشور، بوروکراسی فرایند جذب در دانشگاه‌ها به عنوان موانع مهاجرت معکوس نخبگان دانشگاهی به کشور بیان شد.

گفتمان‌های فردگرایی، جنگ و ناامنی، دوگانگی بین زندگی خصوصی و اجتماعی و همچنین کم‌رنگ شدن گفتمان مذهبی به عنوان گفتمان‌های پشتیبانی‌کننده‌ی وضعیت موجود مهاجرت معکوس نخبگان دانشگاهی بیان شدند.

بر اساس نتایج این پژوهش، در حال حاضر چشم‌انداز روشنی برای بازگشت افراد تحصیل‌کرده به کشور وجود ندارد. عوامل متعدد اقتصادی و اجتماعی موثر بر پدیده مهاجرت معکوس نخبگان دانشگاهی شناسایی شدند. به دلیل پیوستگی

متقابل پدیده‌های اجتماعی و اقتصادی، در آینده نزدیک، احتمال افزایش مهاجرت معکوس نخبگان دانشگاهی به کشور دور از ذهن است.

همانگونه که عنایت‌اله (۱۹۹۸) بر اهمیت تغییر در لایه‌های عمیق‌تر مانند گفتمان و استعاره برای ساختن آینده‌های واقعا بدیل تاکید می‌کند، در صورت ناکامی در ارایه جهان‌بینی/گفتمان‌ها و استعاره/اسطوره‌های بدیل، استفاده از روش CLA منجر به ارایه آینده‌های واقعا بدیل نمی‌شود و در صورت ارایه آینده‌های به‌ظاهر بدیل، بدون تغییری در لایه‌های گفتمان و استعاره، این آینده‌ها صرفا ادامه زمان حال هستند.

گفتمان‌های جمع‌گرایی، صلح‌طلبی و گفتگوی تمدن‌ها، توسعه ملی و پایدار، افزایش اعتماد و شفافیت در جامعه، حسن‌نیت و تعادل بین گفتمان‌های آرمان‌گرایی و واقع‌گرایی به‌عنوان گفتمان‌های بدیل برای ایجاد آینده‌های بدیل مورد اشاره قرار گرفتند.

همچنین در بخش علل کلان اجتماعی بدیل، رونق اقتصادی، امنیت سیاسی، برگرداندن اعتماد ازدست‌رفته در عوامل اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و سیاسی، تعامل با سایر کشورها بر مبنای احترام متقابل برای تغییر رفتار سایر کشورها با ما، پذیرش و سازگاری با واقعیت‌های جدید جامعه، بهبود و تقویت ارتباط دانشگاه و صنعت و به‌روزرسانی شرایط استخدام و به‌کارگیری اعضای هیئت علمی بیان شدند.

اگر جمع‌گرایی و فردگرایی را دو سر یک طیف در نظر بگیریم، مصاحبه‌شوندگان بر این باور بودند که جامعه ایران در حال حرکت به سمت فردگرایی است و حرکت به سمت فردگرایی را یکی از عوامل مهاجرت افراد تحصیل‌کرده از کشور و عدم بازگشت آنان می‌دانستند.

علاوه بر بهبود و پایداری شرایط عمومی اقتصاد کشور، توجه خاص به مسایل مالی و حقوق دریافتی اعضای هیئت علمی دانشگاه‌ها که فاصله زیادی با بسیاری از کشورهای جهان دارد؛ موضوعی است که سیاست‌گذاران می‌بایست مدنظر قرار دهند. اهمیت این موضوع، هم از منظر ایجاد انگیزه برای بازگشت

نخبگان دانشگاهی به کشور است و هم عاملی برای کند کردن روند مهاجرت اعضای هیئت علمی به سایر کشورها.

سیاست‌گذاری در زمینه حرکت دانشگاه‌ها به سمت کارآفرینی و پاسخگویی به نیازهای جامعه در کنار ایجاد زیرساخت‌های فناورانه در کشور برای ایجاد رابطه‌ای دوجانبه بین بخش صنعت و دانشگاه نیز از نکات حائز اهمیت است که روند بازگشت نخبگان دانشگاهی به کشور را تسهیل می‌کند.

موضوع دیگر، نوع نگاه عمومی سیستم و حاکمیت به پدیده بازگشت ایرانیان خارج از کشور به صورت عمومی و نخبگان دانشگاهی به صورت خاص است. مصاحبه‌شوندگان بر این باور بودند که نوع نگاه امنیتی و بسته به این پدیده، مانند سایر پدیده‌ها در تقابل با نگاه توسعه‌ای است. از این رو، تغییر این نحوه نگرش و دیدن ایرانیان تحصیل کرده خارج از کشور به عنوان فرصت، یکی از عوامل مهم موثر بر بازگشت این افراد به کشور است.

شبکه‌سازی و ایجاد نهادهایی به منظور برقراری ارتباط با جامعه مهاجران ایرانی خارج از کشور که از نظر میزان تحصیلات، یکی از باکیفیت‌ترین جوامع دور از وطن را تشکیل داده‌اند؛ موضوعی است که می‌تواند با تهیه نسخه‌ای بومی شده از تجربه سایر کشورهای در حال توسعه و برنامه‌های سازمان ملل متحد در این حوزه مدنظر سیاست‌گذاران قرار گیرد. انتقال فناوری از طریق جوامع دور از وطن یکی از راهبردهایی است که کشورهایی مانند هند و چین از آن به خوبی بهره گرفته‌اند.

منابع

- ابراهیمی، یزدان (۱۳۸۱)، بررسی عوامل اقتصادی مؤثر به تمایل دانشجویان رشته‌های برق و کامپیوتر به مهاجرت، *پژوهش و برنامه‌ریزی در آموزش عالی*، شماره ۲۳ و ۲۴، صص: ۷۵-۹۶.
- بل، وندل (۱۳۹۲)، *مبانی آینده‌پژوهی*، تقوی، مصطفی و محقق، محسن، تهران: موسسه آموزشی و تحقیقاتی صنایع دفاعی، مرکز آینده‌پژوهی علوم و فناوری دفاعی، چاپ اول.
- بیرنگ، علی مرتضی (۱۳۹۶/۱۱/۱۵)، *در سال‌های اخیر مهاجرت معکوس نخبگان محقق شده است*، بازیابی شده در تاریخ ۱۳۹۷/۶/۱۵، پایگاه اطلاع‌رسانی بنیاد ملی نخبگان، <https://www.bmn.ir>
- توکل، محمد؛ عرفان‌منش، ایمان (۱۳۹۴)، رهیافت تلفیقی جامعه‌شناسی علم به مهاجرت نخبگان با تأکید بر جامعه ایران، *سیاست علم و فناوری*، شماره ۲، صص ۸۳-۱۰۰.
- توکل، محمد؛ عرفان‌منش، ایمان (۱۳۹۳)، فراتحلیل کیفی مقالات ناظر بر مسئله فرار مغزها در ایران، *بررسی مسائل اجتماعی ایران*، دوره ۵، شماره ۱، صص ۴۵-۷۵. جوادزاده، پدram (۱۳۹۴)، علل اجتماعی مهاجرت نخبگان ایرانی به دانشگاه‌های آمریکا، *مدیریت فرهنگی*، شماره ۲۸، صص ۹۵-۱۱۱.
- جواهری، فاطمه؛ سراج‌زاده، سید حسین (۱۳۸۴)، جلای وطن: بررسی عوامل مؤثر بر گرایش دانشجویان به مهاجرت به خارج از کشور، *مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی*، شماره ۵۰-۵۱، صص ۵۳-۸۸.
- حکیم‌زاده، رضوان؛ طلایی، ابراهیم؛ جوانک، ماندانا (۱۳۹۲)، تاثیر عوامل آموزشی، اجتماعی و فرهنگی بر تمایل به مهاجرت از کشور در دانشجویان دانشگاه تهران، *پژوهش و برنامه‌ریزی در آموزش عالی*، شماره ۶۹، صص ۸۱-۱۰۲.
- ذاکرحاجی، غلامرضا (۱۳۸۶)، فراتحلیل مطالعات انجام شده در زمینه‌ی جذب نخبگان و پیشگیری از مهاجرت آنان، *جامعه‌شناسی ایران*، دوره هشتم، شماره ۱، صص ۱۱۳-۱۳۵.
- ذکائی، محمد سعید (۱۳۸۵)، جوانان، جهانی شدن و مهاجرت‌های بین‌المللی: پژوهشی در

- میان نخبگان جوان، *جامعه‌شناسی ایران*، دوره هفتم، شماره ۲، صص ۴۱-۷۵.
 راهشخو، مریم؛ رفیعیان، مجتبی؛ امینی، الهام (۱۳۹۱)، بررسی نقش عوامل اجتماعی و فرهنگی بر مهاجرت دانشجویان ایرانی به خارج از کشور (نمونه موردی: دانشگاه علوم پزشکی پته، شهر پیچ کشور مجارستان)، *پژوهش اجتماعی*، شماره شانزدهم، صص: ۸۳-۱۰۴.
- رنانی، محسن؛ شیرازی، همایون؛ صادقی عمر و آبادی، بهروز (۱۳۹۳)، بررسی عوامل موثر بر جریان مهاجرت از ایران با استفاده از مدل پانل پویا، *تحقیقات اقتصادی*، دوره ۴۹، شماره ۲، صص ۳۳۷-۳۶۲.
- زلفی گل، محمدعلی (۱۳۸۳)، مهاجرت ژنها، *رهیافت*، شماره ۳۴، صص: ۱۳-۲۲.
 شاه‌آبادی، ابوالفضل؛ پورمتقی آلمانی، صفیه (۱۳۹۰)، نقش مهاجرت مغزها بر بهره‌وری کل عوامل اقتصاد ایران (۱۳۴۵-۱۳۸۵)، *رفاه اجتماعی*، شماره ۴۲، صص ۴۱۱-۴۴۴.
- صادقی، عباس و افقی، نادر (۱۳۸۴)، نقش دانشگاه‌ها در کاهش مهاجرت نخبگان، *رهیافت*: شماره ۳۶، صص: ۲۲-۳۰.
- صالحی عمران، ابراهیم (۱۳۸۵)، بررسی نگرش اعضای هیئت علمی نسبت به علل مهاجرت نخبگان به خارج از کشور (مورد مطالعه: دانشگاه مازندران)، *نامه علوم اجتماعی*، شماره ۲۸، صص ۵۶-۸۰.
- صحبتی‌ها، فریبا؛ جمالی مهموئی، حمیدرضا، منصوریان، یزدان (۱۳۹۲)، مطالعه‌ی علم‌سنجی مهاجرت نخبگان ایرانی به دانشگاه‌های آمریکا، *تحقیقات کتابداری و اطلاع‌رسانی دانشگاهی*، دوره ۴۷، شماره ۳، صص ۲۷۳-۲۸۶.
- فلاحی، کیومرث (۱۳۹۴)، بررسی رابطه تعلق خانوادگی، هویت ملی و پایبندی به ارزش‌ها با میزان مهاجرت دانش‌آموزان المپیادی به خارج از کشور، *خانواده و پژوهش*، شماره ۲۹، صص ۹۳-۱۱۰.
- فلاحی، کیومرث؛ منوریان، عباس (۱۳۸۷)، بررسی عوامل مهاجرت نخبگان (سرمایه‌های انسانی) و ارائه راهبردهای مناسب برای پیشگیری از این پدیده، *دانش و توسعه*، شماره ۲۴، صص ۱۰۷-۱۳۶.
- قانع‌راد، محمد امین (۱۳۸۳)، توسعه نامتوازن آموزش عالی: بیکاری دانش‌آموختگان و مهاجرت نخبگان، *رفاه اجتماعی*، شماره ۱۵، صص ۱۶۹-۲۰۷.
- قلی‌پور، آرین و روشن‌دل اربطانی، طاهر (۱۳۸۹)، مدیریت استعدادها: کژکارکردهای رسانه‌های جمعی در تشدید روند مهاجرت نخبگان، *پژوهش‌های مدیریت*، شماره ۸، صص ۱۹-۳۵.
- قلی‌پور، آرین؛ فتاحی، مهدی؛ پیران‌نژاد، علی (۱۳۸۶)، تاثیر عدالت اجتماعی بر مهاجرت نخبگان، *رهیافت*، شماره ۴۰، صص ۳۵-۴۵.
- محسنی تبریزی، علیرضا؛ عدل، ماندانا (۱۳۸۶)، بررسی عوامل روان‌شناختی اجتماعی موثر بر تمایل اعضا هیئت علمی دانشگاه‌های شهر تهران به مهاجرت به خارج،

نامه انجمن جمعیت شناسی ایران، شماره ۴، صص ۷۰-۹۸.
مقدس، علی‌اصغر؛ شرفی، زکیه (۱۳۸۸)، بررسی عوامل برانگیزاننده‌ی گرایش به مهاجرت‌های بین‌المللی جوانان ۱۸-۳۰ ساله‌ی شهرهای شیراز و ارسنجان، *جامعه‌شناسی ایران*، دوره دهم، شماره ۱، صص ۱۶۲-۱۹۰.
میرترابی، سعید و خاوری‌نژاد، سعید (۱۳۹۳)، علل مهاجرت نخبگان از ایران از منظر اقتصاد سیاسی بین‌الملل (با تاکید بر دهه‌ی ۱۳۸۰)، *تحقیقات سیاسی بین‌المللی*، شماره نوزدهم، صص: ۱۹۹-۲۳۳.

- Cohen, N. (2013). "From nation to profession: Israeli state strategy toward highly-skilled return migration, 1949-2012". *Journal of Historical Geography*, Vol. 42, Pp. 1-11.
- Dai, T., Liu, X., Xie, B. (2015). "Brain drain reversal and return subsidy". *Journal of Comparative Economics*, Vol. 43, Pp. 443-455.
- Gaulé, P., (2014). Who comes back and when? Return migration decisions of academic scientists, *Economics Letters*, Vol. 124 p. 461-464.
- Inayatullah, S.; Izgarjan, A.; Kuusi, O.; Minkinen, M., (2016). Metaphors in futures research, *Futures*, Vol. 84 p. 109-114.
- Inayatullah, S. (1998). "CAUSAL LAYERED ANALYSIS, Poststructuralism as method". *Futures*, Vol. 30, No 8, Pp. 815-829.
- International Centre for Migration Policy Development (ICMPD). (2005). *HIGHLY SKILLED MIGRATION*.
- International Organization for Migration. (2014). *Global Migration Trends: an overview*.
- National Science Foundation. (2017). *2015 DOCTORATE RECIPIENTS FROM U.S. UNIVERSITIES*, Available at: <https://www.nsf.gov>.
- Samet, K., (2013). Circular migration between the North and the South: Effects on the source Southern economies, *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, Vol. 93, p 2234 - 2250.
- United Nations. (2013 a). "International migration and development". Report of the Secretary-General.
- United Nations. (2013 b). "World Migration in Figures", available at: <http://www.oecd.org/els/mig/dioc.htm>.
- Wu, C.; Wilkes, R., (2017). International students' post-graduation migration plans and the search for home, *Geoforum*, Vol. 80, p 123-132.